

De dynamiek in het Nederlandse verrechtse electoraat rond de eeuwwisseling

*Marcel Lubbers, Peer Scheepers en Eva Jaspers**

Samenvatting

In deze bijdrage stellen we drie vragen aan de orde. Ten eerste of er electorale overlap bestaat tussen de CD, LPF en PVV of ToN. We onderzoeken in hoeverre kiezers voor de CD, LPF hebben gestemd in 2002, en in hoeverre LPF-stemmers op de PVV of ToN zouden stemmen. Ten tweede vragen we ons af of verklaringen voor het stemmen op verrechtse partijen opgeld doen voor het stemmen op de PVV en ToN. Ten derde geeft deze bijdrage weer in hoeverre respondenten die in de jaren negentig meededen aan onderzoek en in 2008 herbenaderd zijn, veranderd zijn in hun houdingen die centraal staan bij het verklaren van de voorkeur voor verrechtse partijen. Daarmee toetsen we of het verrechtse potentieel is gegroeid in Nederland. Onze resultaten laten zien dat er een sterke mate van continuïteit bestaat tussen de stemmers van de CD, LPF en PVV dan wel ToN. Bovendien lijken verklaringsmodellen die gebruikt worden om verrechtse partijvoorkeuren te voorspellen sterk op de hier onderzochte verklaringen van de voorkeur voor de PVV en ToN. Voor de voorkeur van beide partijen geldt dat ervaren etnische dreiging een sterke predictor is. Ten slotte laten we in deze bijdrage zien dat het verrechtse potentieel in Nederland sterk is gegroeid sinds de jaren negentig.

Introductie

In Nederland zijn de partijen die strijden om de gunst van verrechtse stemmers zeer wisselend succesvol geweest en hebben elkaar snel opgevolgd. Nederland vormt hiermee een uitzondering binnen Europa als het gaat om verrechtse partijaanbod en stemgedrag. In Vlaanderen timmert het Vlaams Belang – de nieuwe naam voor het Vlaams Blok – al sinds de jaren tachtig gestaag aan de weg. In Oostenrijk, Zwitserland en Frankrijk zijn respectievelijk de FPÖ, SVP en FN al twintig jaar belangrijke politieke spelers. In Wallonië, Duitsland en Groot-Brittannië zijn verrechtse partijen eveneens al twintig jaar actief, hoewel zij weinig succesvol bleken. In Nederland bestaat alleen de NVU ook al sinds 1971, maar deze partij is altijd een splinterbeweging gebleven. Sinds de relatief stabiele periode tussen 1981 en 1998 waarin de Centrum Partij

en later de Centrum Democraten en Centrum Partij '86 weinig succes kenden, heeft Nederland een variatie aan partijen gekend die de ver rechtse flank bedienden. Het Nederlands Blok en Nieuwe Nationale Partij wisten niet door te breken na het failliet van de CD in 1998. Fortuyn's LPF kende ongeëvenaard succes in 2002, maar haar opvolgers als één NL, Partij voor Nederland en Conservatieven.NL wisten het succes niet te continueren. Ook de Nationale Alliantie en Nieuw Rechts wisten niet te profiteren van de leemte die de LPF achterliet, en hieven zich in 2007 op. Nu lijken Wilders' Partij voor de Vrijheid en Verdonk's beweging Trots op Nederland voornamelijk ver rechtse kiezers te mobiliseren. De status van de laatste twee partijen staat in het internationale ver rechtse onderzoek echter ter discussie (Norris, 2005; Mudde, 2007). De onenigheid betreft de vraag of de PVV en ToN wel of niet tot de ver rechtse partijfamilie dienen te worden gerekend. Een van de wijzen waarop inzicht in de overeenkomst tussen partijen kan worden verkregen is het bestuderen van de electoraten.

In deze bijdrage richten we ons op de Nederlandse dynamiek in het ver rechtse electoraat. We stellen drie vragen. Eerst stellen we de vraag naar de politieke genealogie van het electoraat (Van Donselaar & Rodrigues, 2003).¹ Daartoe zullen we onderzoeken in hoeverre de LPF-kiezers uit 2002 zijn overgestapt naar PVV en ToN in 2008. Ook bestuderen we uit welke electoraten de LPF haar kiezers trok en of de kleine groep CD-stemmers uit de jaren negentig een grotere kans had om op de LPF te stemmen in 2002. De beantwoording van deze vraag is van bijzondere betekenis in het licht van de 'continuïteitshypothese' waarin wordt verondersteld dat er een zekere mate van gelijkheid (een politieke partij uit een grotere partij familie) is tussen dergelijke partijen die elkaar in de tijd opvolgen (Maolain, 1987). Dit zou impliceren dat potentiële kiezers van de ene naar de andere soortgelijke partij kunnen overstappen (Scheepers, Eisinga & Lammers, 1993).

Ten tweede vragen we ons af of de gangbare theoretische verklaringen van het stemmen op ver rechtse partijen ook opgeld doen voor PVV en ToN (Lubbers, 2001; Norris, 2005; Coffé, 2005a; Carter, 2005; Rydgren, 2008) en in hoeverre deze twee partijen ook daadwerkelijk kiezers met dezelfde kenmerken trekken als voorheen ver rechtse partijen. Daartoe bestuderen we de sociale genealogie: de sociale achtergronden alsook de politiek-ideologische attitudes van het electoraat van de partijen die recentelijk succes hebben gehad in de Nederlandse verkiezingen – de PVV – of het goed doen of deden – in de opiniepeilingen – ToN. Voor het stemmen op de LPF zijn dergelijke studies al gepubliceerd (Van der Brug, 2003; Van Holsteyn & Irwin, 2003; Bélanger & Aarts, 2006; Lubbers & Güveli, 2007). Deze studies laten zien dat er veel overeenkomsten zijn tussen het LPF-electoraat en de electoraten van andere ver rechtse partijen in Europa. Voor PVV en ToN is dit evenwel nog grotendeels onbekend. We merken hier alvast op dat ons onderzoek plaatsvond begin 2008, toen Verdonk er nog beduidend beter voorstond in de peilingen dan in 2009 en het ook beter deed dan Wilders. Alhoewel peilingen nu aangeven dat de kiezers die van plan waren voor Verdonk te stemmen naar Wilders gaan, bezien we in deze bijdrage in hoeverre beide electoraten verschillen.

In de derde vraag willen we het dynamisch perspectief verder uitwerken. We

willen de vraag beantwoorden in hoeverre veranderingen in politiek-ideologische attitudes zich hebben voorgedaan onder het Nederlandse electoraat en in hoeverre daarmee het ver rechtse potentieel onder kiezers is gegroeid. De vraag is dus of de vijver waar de ver rechtse partijen in vissen is vergroot. Bovendien willen we beantwoorden of PVV- en ToN-stemmers sinds de jaren negentig sterker dan andere kiezers zijn veranderd in hun attitudes, of, anderzijds, dat zij nauwelijks zijn veranderd, maar toch de CD in de jaren negentig niet verkozen. We beschouwen dit als een complementaire benadering van eerder onderzoek naar ver rechts (Lubbers & Güveli, 2007; Ivarsflaten, 2005; Norris, 2005; Van der Brug, 2003) om meer inzicht te krijgen in de opkomst van ver rechtse partijen. Door gebruik te maken van longitudinale gegevens over lange periodes, zoals ook is bestudeerd door Coffé, Billiet en Cambré (2002) voor de Vlaamse situatie, is het mogelijk te beschrijven in hoeverre de kiezers die (zeggen te) stemmen op de ver rechtse partijen anno 2008 sterker zijn veranderd dan de rest van het electoraat in de politiek-ideologische attitudes die centraal staan bij het verklaren van ver rechts stemgedrag.

Theorieën en hypothesen

De afgelopen jaren heeft het internationale onderzoek zich meer toegelegd op de aanbodzijde van partijen, met name om crossnationale verschillen in de uiteenlopende successen van de ver rechtse partijen te verklaren (Coffé, 2005b; Arzheimer & Carter, 2006; Kitschelt, 2007; Rydgren, 2007). Wij achten het echter zinvol om hypothesen te toetsen die afgeleid zijn van gangbare theorieën om het stemgedrag van individuele kiezers te verklaren: deze zijn immers nog niet getoetst voor nieuwe partijen als de PVV en ToN, maar bovendien bestaat er meer variantie tussen individuen dan tussen landen in het ver rechtse stemgedrag. Daarenboven willen we met deze studie ook naar individuele veranderingen van kiezers kijken; een benadering die – ook in het internationale onderzoeksveld – nauwelijks wordt gehanteerd.

De politieke genealogie van ver rechtse electoraten

In de monitoren Racisme en Rechtsextremisme in Nederland is alleen de PVV als een extreemrechtse partij aangemerkt (Van Donselaar & Rodrigues, 2003; 2008).² Toch leggen ook de partijprogramma's van de LPF en ToN een nadruk op de bescherming van de Nederlandse identiteit, naast de eisen die ze stellen aan minderheden en migranten om te assimileren.³ Abstracter geformuleerd gaat het om etnocentrische politiek-ideologische uitgangspunten: de nadruk op de 'eigen' nationale identiteit voor autochtonen gaat gepaard met het afwijzen van de multiculturele samenleving. Enerzijds zijn er veel studies die met klem de vergelijking tussen contemporaine ver rechtse partijen en fascistische politieke partijen uit het interbellum hebben afgewezen, omdat de partijen op veel punten verschillen (Kitschelt, 1995; Mudde, 2007). Anderzijds valt niet te ontkennen dat in beide ideologische stromingen processen van insluiting en uitsluiting gebaseerd op het nationaliteitscriterium een rol spelen.

Dienaangaande is voorheen de continuïteitshypothese opgeworpen (Maolain, 1987). Deze houdt in dat – alhoewel partijen sterk kunnen verschillen – er een zekere mate van politiek-ideologische continuïteit bestaat, oftewel een gedeeltelijke politiek-ideologische overlap tussen de partijen op die punten waarmee ze zich het sterkst hebben geprofileerd: de nationale identiteit en het failliet van de multiculturele samenleving. In de jaren tachtig werden de eerste successen van het Vlaams Belang, het Front National en de Duitse Republikaaner genoteerd (Stöss, 1990; Gijssels, 1992). Ook bij de toenmalige CD en diens nakomelingen stonden ethnocentrische uitgangspunten centraal (Scheepers et al., 1993; Lubbers, 2001). In het huidige tijdsgewricht zijn het met name de LPF, PVV en ToN (geweest) die de bescherming van de Nederlandse identiteit en de problemen van de multiculturele samenleving aan de orde stellen. We veronderstellen dat kiezers die dergelijke ideologische standpunten van groot belang achten, daarom een (eigentijdse) partij zoeken die dergelijke standpunten sterk naar voren brengt, hetgeen in overeenstemming is met klassieke proposities (Downs, 1957; Lipset, 1960). Daarom verwachten we dat: (1a) stemmers op de Centrum Democraten voor de eeuwwisseling een grotere kans hadden om op de LPF te stemmen in 2002, alsook dat (1b) LPF-stemmers uit 2002 een grotere kans hebben om op PVV of ToN te stemmen dan stemmers van andere partijen.

De sociale genealogie van ver rechtse electoraten

In dit deel formuleren we verwachtingen over welke sociale categorieën een grotere kans hebben om PVV en ToN te stemmen en in hoeverre sociaal-politieke attitudes de oververtegenwoordiging van bepaalde groepen kunnen verklaren. Omdat de PVV als enige partij aangemerkt is als ‘extreem rechts’, verwachten we dat de geëxpliciteerde verwachtingen sterker zullen zijn in het verklaren van het stemmen op de PVV dan van het stemmen op ToN, en sterker dan ze waren van het stemmen op de LPF.

Theorie van economische belangen

De kans om op een ver rechtse partij te stemmen verschilt voor groepen in de samenleving. Een van de dominante theorieën uit de vraagzijdebenadering om deze verschillen te verklaren is de theorie van de economische belangen (Rydgren, 2007; Norris, 2005; Lubbers, 2001). De algemene propositie is dat juist die sociale categorieën in de samenleving die een sterkere bedreiging van hun economische positie ervaren van de zijde van etnische minderheden en migranten, met een grotere waarschijnlijkheid op een ver rechtse partij stemmen (Ivarsflaten, 2005; Van der Brug, 2003; Lubbers & Güveli, 2007). Deze partijen claimen immers dat de belangen van het ‘eigen volk’ eerst moeten worden behartigd, desnoods ten koste van de belangen van minderheden of migranten (Fennema, 1997; Mudde, 2007). De basis voor ver rechtse partijen zou dan ook liggen bij juist die sociale categorieën die (menen dat zij) in sterkere concurrentie verkeren met etnische minderheden (om banen, scholing en woningen) en hun gepercipieerde belangen vertalen in deze specifieke

partijvoorkeur. De grondslag voor deze theorie van (bedreigde) economische belangen stamt van Lipset (1960/198 1).⁴ Die grondslag is evenwel in overeenstemming met de etnische competitietheorie: het is de actuele competitie die leidt tot ervaren competitie (Blalock, 1967; Gijsberts, Hagendoorn & Scheepers, 2004), die zou resulteren in antagonistische attitudes alsook in een grotere kans om te stemmen op ver rechts (Lubbers, Gijsberts & Scheepers, 2002).⁵ In Nederland hebben de lagere sociale strata meer van doen met andere etnische groepen – of te wel hebben en/of ervaren een sterkere mate van concurrentie – dan de hogere sociale strata (CBS, 2008). We verwachten daarom dat (2a) lager opgeleiden, (2b) werklozen, (2c) kleine zelfstandigen en (2d) handarbeiders een grotere kans hebben om te stemmen op de PVV of ToN, omdat juist zij (2e) een sterkere dreiging ervaren van de zijde van etnische minderheden.

Theorie van symbolische belangen

Eerder onderzoek liet eveneens zien dat niet alleen sociaaleconomische verschillen een rol spelen: ook onkerkelijken en jongeren stemden vaker op ver rechtse partijen, zonder dat deze groepen een sterkere economische dreiging zouden ervaren van de zijde van etnische minderheden (Lubbers, 2001). De literatuur die terugvoert naar het werk van Arendt (1951) en Bendix (1952) stelt dat extreemrechtse partijen niet alleen een politieke basis vinden bij groepen die economische tegenslagen te verduren hebben, maar juist onder groepen die zich niet gebonden voelen en op zoek zijn naar een nieuwe, desnoods ‘symbolische’ identiteit. Ook deze klassieke theorie kent haar eigentijdse echo’s. Fortuyn refereerde wel aan de ‘verweesde samenleving’, waarin mensen weer behoefte zouden hebben aan een groepsgevoel, hetgeen volgens Fortuyn gevonden zou kunnen worden in het versterken van de nationale identiteit.

Volgens de theorie van de symbolische belangen zijn met name mensen die minder verbonden zijn (geraakt) met de een of andere intermediaire institutie (zoals kerken, vakbonden, clubs) daarvoor gevoelig, omdat ze op zoek zijn naar een nieuwe vorm van symbolische integratie, oftewel sociale identificatie met een groter geheel (Kornhauser, 1960; Scheepers et al., 1995).⁶ De zoektocht naar een ‘nieuwe’ identificatie met een groter geheel, i.c. met Nederland, leidt vervolgens tot het stemmen op partijen die de nationale eenheid benadrukken. Dat leidt ons tot de hypothese dat (3a) jongeren en (3b) niet-religieuzen een grotere kans om te stemmen op PVV of ToN, omdat juist zij (3c) een positievere houding hebben naar Nederland.

Autoritarisme

De programma’s van ver rechtse partijen lijken soms slechts nadruk te leggen op de bescherming van de nationale identiteit en de problemen van de multiculturele samenleving. Maar in de meeste programma’s komt ook een sterk *law and order* profiel naar voren, waarin wordt gepleit voor een lik-op-stuk-beleid, minder uitgaven voor preventie en hardere straffen (Mudde, 2007). Dergelijke autoritaire denkbeelden komen niet alleen tot uitdrukking in *law*

and order, maar ook in de profilering van de ver rechtse partijleiders, die daadkrachtig dienen over te komen, problemen oplossen en ‘zeggen wat ze denken’ en ‘doen wat ze zeggen’ (Mudde, 2007; Norris, 2005; Lubbers 2001). De leiders van LPF, PVV en ToN profileren zich als buitenstaanders in de Haagse politiek, die niet geplaagd worden door gevestigde belangen en vriendjespolitiek. Om die reden zouden zij met meer autonomie en efficiënter kunnen opereren. Pim Fortuyn, Geert Wilders en Rita Verdonk claim(d)en allen dat zij de zaken daadkrachtiger zullen regelen dan de zittende politieke klasse, als zij de kans daartoe zouden krijgen. Daarmee voldoen ver rechtse partijen aan de, welhaast klassieke, behoefte aan sterk leiderschap, daarmee responderende aan (kenmerken van) de autoritaire persoonlijkheid die juist behoefte heeft aan dergelijke leiders (Adorno e.a., 1950/1982). Een dergelijke persoonlijkheid kenmerkt zich door het steunen van hardere straffen, en een voorkeur voor een uniforme en monoculturele samenleving en aldus door het uitsluiten van vreemdelingen. Daarnaast blijkt weer uit eigentijds onderzoek (Stenner, 2005), dat een belangrijk kenmerk van deze persoonlijkheid is dat men een sterkere leider wenst. We verwachten dan ook dat (4a) naarmate men een sterkere voorstander is van een sterke leider, de kans groter is dat men op PVV of ToN stemt.

Politiek protest

Ideologische stemmers op ver rechts zijn vaak geplaatst tegenover proteststemmers (Van der Brug, Fennema & Tillie, 2000; Mudde, 2007; Rydgren, 2007), waarbij de laatstgenoemden alleen op een ver rechtse partij zouden stemmen omdat ze politiek ontevreden zijn. Die politieke ontevredenheid kan betrekking hebben op de regering, maar evenzeer op alle gevestigde partijen of op de politiek als geheel. In deze redenering veronderstelt men dat proteststemmers een ver rechtse partij zouden kunnen inwisselen voor willekeurig welke andere partij, zolang deze nieuwe partij maar de gevestigde politieke orde bekritiseert, omdat deze niet zou luisteren naar het volk. Dit komt overeen met de definiëring van populistische politieke stromingen, die ‘de gewone man’ aanspreken en wensen of zelfs claimen te representeren. Populisme hoeft niet ideologisch gekleurd te zijn en kan zowel links als rechts zijn. Ver rechtse partijen zouden dus het cynisme in het electoraat weten te mobiliseren, maar hebben daarbij wel concurrentie van andere oppositiepartijen die claimen de vertolker van de wil van het volk te zijn. We verwachten dat (5a) naarmate men cynischer is over de politiek, de kans groter is dat men stemt op PVV of ToN.

Verzet tegen de multiculturele norm

In Vlaanderen heeft het Vlaams Belang actief campagne gevoerd tegen andere politieke partijen die zich in meerdere of mindere mate voorstanders hadden getoond van de multiculturele samenleving (Groenedijk & La Porte, 2000). De kern van deze campagne bestond daarin dat het Vlaams Belang beweerde dat deze politieke partijen de rauwe werkelijkheid van de multiculturele samen-

leving en de daarmee gepaard gaande problemen ontkenen met een beroep op de zogenaamde multiculturele norm dat men zich niet negatief zou mogen uitlaten over de minderheden. Ook in Nederland doet het verzet tegen die multiculturele norm opgeld, zo blijkt uit talloze observaties, met name bij de Kamerleden van de PVV. Ook Fortuyn was een fel criticaster van het ‘politiek correcte denken van links’. De norm dat er niet negatief over minderheden gesproken zou mogen worden, werd door sommige Fortuyn-aanhangers zelfs gezien als de reden van de moord op Fortuyn (Wansink, 2004). We opperen daarom dat (6a) naarmate men zich sterker verzet tegen de multiculturele norm, de kans groter is dat men stemt op PVV of ToN.

De veranderende houdingen in het Nederlandse electoraat

De derde vraag die we willen beantwoorden in deze bijdrage behelst de dynamiek in de attituden van het ver rechtse electoraat. We bestuderen daarmee of het ver rechtse potentieel is gegroeid in Nederland. Een van de verklaringen van het succes van de LPF en ToN dan wel PVV in de peilingen kan zijn dat de Nederlandse kiezers zijn veranderd in hun attituden en wel zo dat er meer steun is voor de ver rechtse attituden dan in de jaren negentig. Dus als de vraagzijde een rol speelt in het interpreteren van een grotere steun voor ver rechts, dan zouden de attituden die het ver rechtse stemgedrag verklaren – zoals hiervoor besproken – wijder verspreid moeten zijn. Er is dan een toename van kiezers met een potentiële ver rechtse voorkeur, die er (mede) toe leidt dat nieuwe ver rechtse partijen zich op de kiezersmarkt (kunnen) begeven en succes (kunnen) hebben. Hier boren nieuwe partijen dus niet reeds bestaande groepen kiezers aan, maar verandert respectievelijk vergroot het (potentiële) ver rechtse electoraat, hetgeen vervolgens tot de opkomst van nieuwe partijen leidt. Vanuit de vraagzijde stellen we de volgende hypothesen op (7a): De Nederlandse kiezer onderschrijft de ver rechtse attituden in 2007/08 sterker dan in de jaren negentig en (7b) de PVV- en ToN-stemmers zijn in 2007/08 in sterkere mate veranderd in hun ver rechtse attituden dan de stemmers voor andere partijen. Indien kiezers niet zijn veranderd in hun houdingen, maar wel in hun partijvoorkeur, is dat evidentie voor het belang van de aanbodzijde. PVV en ToN weten in dit aanbodsperspectief dus een bestaand potentieel van stemmers met een ver rechtse ideologie te mobiliseren, die de CD niet aan zich wist te binden.

Data

Om veranderingen in het electoraat te kunnen bestuderen, maken we gebruik van een longitudinale (panel)analyse op data waarvoor vragenlijsten zijn afgenomen bij dezelfde respondenten op verschillende tijdstippen. Dergelijke data zijn over langere perioden nauwelijks voorhanden. Wij hebben daarom zelf paneldata verzameld, door respondenten die meededen aan de nationale SOCON- (Sociaal Culturele Ontwikkelingen in Nederland) enquête opnieuw te benaderen. Respondenten uit 1995 (zie Eisinga et al., 1999) zijn herbenaderd

begin 2006. Omdat de PVV toen nog klein was en ToN nog niet bestond, zullen we de gegevens uit dit panel alleen gebruiken om de politieke genealogie te onderzoeken tussen de jaren negentig en 2002. In de winter van 2007-2008 hebben we ook respondenten die aan de nationale SOCON-enquêtes van 1990, 2000 en 2005 hadden deelgenomen (zie Eisinga et al., 1992; 2002) opnieuw benaderd en hun medewerking gevraagd. Ongeveer 50% van de oorspronkelijke respondenten gaf daaraan gehoor. Uit de 1990-data konden we echter alleen respondenten benaderen die in 1990 een partner hadden, omdat alleen hen gevraagd was of zij in de toekomst opnieuw zouden willen meewerken aan onderzoek van de universiteit van Nijmegen. Alhoewel de oorspronkelijke surveys representatief zijn voor de Nederlandse bevolking (vgl. Eisinga & Scheepers, 2000) verwachten we een dergelijke representativiteit niet voor de aldus ontstane panels. Toch willen we benadrukken dat de panelrespondenten op veel punten niet statistisch significant afwijken van de oorspronkelijke respondenten.⁷

SOCON 2006 bestaat dus uit een panel van respondenten die in 1995 aan het SOCON-onderzoek deelnamen en in 2006 opnieuw zijn benaderd. SOCON 2007/2008 bestaat uit drie panels van respondenten die respectievelijk in 1990, of in 2000 of in 2005 voor het eerst deelnamen aan de landelijke SOCON-enquête en die in 2007/2008 zijn herbenaderd. Voor het beantwoorden van onze vragen gebruiken we telkens verschillende combinaties van de vier door ons verzamelde panels, om het aantal respondenten te maximaliseren. De beschrijving van de data is om die reden complex; voor een gedetailleerd overzicht van de gebruikte panels per analyse verwijzen we naar appendix 1.

Meetinstrumenten

Stemgedrag

In alle gebruikte surveys is gevraagd naar het prospectieve stemgedrag met de vraag: 'Op welke politieke partij zou u stemmen als er vandaag Tweede Kamerverkiezingen zouden worden gehouden?'. De relevante politieke partijen werden als antwoordmogelijkheden aangeboden in volgorde van grootte van de partij bij de laatste verkiezingen, zoals op de kieslijst bij de daadwerkelijke volgende verkiezingen. In de laatste benadering werd daarnaast als optie Verdonk / Trots op Nederland aangeboden, omdat bekend was gemaakt dat deze partij opgericht was met als doel deel te nemen aan de eerstvolgende verkiezingen.

Respondenten is in de tweede benadering ook gevraagd naar hun stemgedrag in 2002. Om een ondervertegenwoordiging van LPF-stemmers te reduceren, hebben we besloten dezelfde vraag op te nemen als in het Nederlands Kiezers Onderzoek van 2003: 'Zoals u misschien nog wel weet, was de Lijst van Pim Fortuyn (LPF) de grote winnaar bij de Kamerverkiezingen van 2002. Heeft u net als anderhalf miljoen andere Nederlanders toen op de LPF gestemd, of heeft u in 2002 op een andere partij gestemd?'. Om de verandering in

het stemgedrag van voor 2002 naar de LPF te bestuderen hebben we voor alle beschikbare respondenten het ‘stemgedrag vóór 2002’ en ‘stemgedrag in 2002’ gereconstrueerd.

Sociale kenmerken: genealogie

De sociale kenmerken die worden gebruikt om het PVV- en ToN-stemgedrag te verklaren zijn gemeten in de tweede benadering. Opleidingsniveau is gemeten als hoogst genoten opleiding. De sociale klassenindeling baseren we op de EGP-indeling (Erikson, Goldthorpe & Portocarero, 1985), aangevuld met de sociaal-cultureel specialisten zoals is onderscheiden door Güveli (2006). Deze groep bleek ook minder vaak op de LPF te stemmen dan alle andere sociale klassen (Lubbers & Güveli, 2007). Onderwijzers en verpleegkundigen zijn typische voorbeelden van deze categorie. Leeftijd en geslacht zijn als zodanig gevraagd. Leeftijd is een intervalvariabele; voor geslacht nemen we vrouwen als de referentiecategorie. Ten slotte nemen we als meting voor religie de mate van kerkbezoek op. Deze loopt van nooit (0) tot eens per week (4).

Politiek-ideologische attitudes

De meting van de houding ten opzichte van etnische minderheden verwijst naar ervaren etnische dreiging. Deze is gemeten met de items ‘De komst van etnische minderheden naar Nederland is een bedreiging voor onze eigen cultuur’, ‘Het komt nog eens zo ver dat Nederlanders ontslagen worden om etnische minderheden aan te nemen’, ‘Ik maak me er wel eens zorgen over dat mijn woonomgeving er op achteruit gaat door de komst van etnische minderheden’, ‘Ik ben wel eens bang dat typisch Nederlandse gewoontes verloren zullen gaan’, ‘Ik ben wel eens bang dat mijn financiële vooruitzichten zullen verslechteren door de aanwezigheid van etnische minderheden’, ‘De komst van etnische minderheden naar Nederland is een bedreiging voor de rechten van vrouwen en homoseksuelen’. Uit een (niet-getoonde) principale factor analyse blijkt de unidimensionaliteit van deze metingen. De betrouwbaarheid van de schaal is hoog (Cronbach’s alpha = 0,89).

De positieve houding tegenover de eigen groep is gemeten met zeven items. ‘Ik ben er trots op een Nederlander te zijn’; ‘In het algemeen gesproken is Nederland een beter land dan de meeste andere landen’; ‘Iedere Nederlander dient de nodige eerbied in acht te nemen tegenover onze nationale symbolen, zoals de vlag en het volkslied’; ‘Het zou een betere wereld zijn wanneer mensen uit andere landen meer zoals de Nederlanders waren’; ‘Je moet je land steunen, ook als je vindt dat het land ongelijk heeft’; ‘Nederlanders zouden trotser moeten zijn op hun nationale identiteit’. Uit de (niet-getoonde) principale factoranalyse blijkt de unidimensionaliteit van deze metingen. De Cronbach’s alpha van deze schaal is 0,73. De autoritaire houding is slechts met één item gemeten: ‘Wat we nodig hebben zijn minder wetten en instellingen en meer moedige, onvermoeibare en trouwe leiders waar het volk vertrouwen in kan hebben’. Dit item is onderdeel van de klassieke meting van autoritarisme, zoals opgenomen in Adorno et al. (1950).

Politiek cynisme is met drie items gemeten: 'Kritiek leveren op de regering is zinloos, want die doet toch gewoon wat haar goed dunkt'; 'De meeste politici zijn alleen geïnteresseerd in het verkrijgen van zoveel mogelijk stemmen'; 'De meeste politici zijn niet te vertrouwen'. De schaal opgebouwd uit deze items bleek tevens betrouwbaar te zijn; de Cronbach's alpha is 0,80.

Ten slotte hebben we een meting van het verzet tegen de tolerantienorm. De uitspraak die respondenten is voorgelegd luidt: 'Ik vind dat Nederlanders niet negatief mogen spreken over buitenlanders'. Deze uitspraak hebben we gecodeerd zodat een hoge score verzet tegen de norm betekent. We controleren voor de economische dimensie links-rechts plaatsing, gemeten op een schaal van 1 (ver links) tot 10 (ver rechts). In studies wordt naar voren gebracht dat deze plaatsing van invloed zou kunnen zijn op de voorkeur voor verrechtse partijen, waarvoor men stelt dat gecontroleerd dient te worden.

In appendix 2 zijn de correlaties tussen de houdingen weergegeven. Vrijwel alle attitudes zijn (redelijk) sterk gecorreleerd. Desalniettemin is er geen sprake van multicollineariteit in onze geschatte modellen.

In de eerste benadering zijn niet alle items alle jaren gevraagd. Om een vergelijking te maken door de tijd gebruiken we voor ervaren etnische dreiging de items over ontslag, de woonbuurt en de financiële situatie. Voor de positieve houding tegenover de eigen groep kunnen we alleen gebruikmaken van de eerste drie items. Autoritarisme is in de eerste benadering met hetzelfde item gemeten als in de tweede benadering. Politiek cynisme is over de tijd met één item gemeten: 'Kritiek leveren op de regering is zinloos, want die doet toch gewoon wat haar goed dunkt'.

Resultaten

Politieke genealogie van de electoraten: de eerste vraag

Ten eerste geven we de bevindingen met betrekking tot de vraag in hoeverre kiezers in de jaren negentig van bepaalde partijen naar de LPF zijn ge'switcht' in 2002. De betreffende kruistabel (tabel 1) geeft op de diagonaal weer in hoeverre electoraten stabiel waren.

Tabel 1. Wat stemde het electoraat uit de jaren negentig in de verkiezingen van 2002?

2002 → ↓ jaren negentig	LPF	VVD	CDA	CU/ SGP	D66	PvdA	Groen Links	SP	niet stemmen/ weet niet	totaal (n)
CD	60,0	0	0	10,0	0	10,0	0	10,0	10,0	100 (10)
VVD	16,2	50,9	10,5	0	2,5	7,2	0,4	2,2	10,1	100 (277)
CDA	6,2	4,9	73,1	2,2	0,9	4,0	0,9	1,9	5,9	100 (324)
CU/SGP	0	1,8	10,9	76,4	0	0	0	0	10,9	100 (55)
D66	8,8	8,8	6,8	0	34,4	18,8	6,4	8,4	7,6	100 (250)
PvdA	7,2	2,7	5,4	0	2,4	64,4	5,7	3,9	8,4	100 (334)
GroenLinks	2,7	1,8	5,5	1,8	3,6	20,0	40,9	16,4	7,3	100 (110)
SP	15,8	0	0	0	2,6	15,8	7,9	52,6	5,3	100 (38)
niet stemmen/ weet niet	17,9	11,6	18,8	1,9	2,9	13,5	5,3	5,8	22,2	100 (207)

Noot: Respondenten met andere dan genoemde partijvoorkeur zijn weggelaten.

Bron: SOCON-panels

De kleine groep respondenten die in de jaren negentig op de Centrum Democraten stemde, switchte in 2002 in meerderheid naar de LPF, zoals we in hypothese 1a ook verwachtten. Ondanks dat het maar tien CD-stemmers betreft, blijkt uit een logistische regressieanalyse dat de kans dat zij op de LPF stemmen, significant groter is dan de kans dat stemmers uit de andere electoraten dat doen. Deze bevinding is een ondersteuning van hypothese 1a. Daarnaast zien we in de kolom van de LPF van welke partijen er relatief veel kiezers een overstap maakten naar de LPF. We vinden dat switchen vooral onder de niet-stemmers waarvan een aanzienlijk deel naar de LPF ging (17,9%). Vervolgens vinden we dat veel VVD-stemmers een overstap naar de LPF maakten: 16,2% van de kiezers die in de jaren negentig nog VVD stemde, koos in 2002 LPF. Opvallend is echter dat dit percentage nauwelijks lager is voor respondenten die in de jaren negentig aangaven op de SP te stemmen. Van deze groep is 15,8% naar de LPF gegaan in 2002. Onder de andere electoraten is de overstap beduidend lager, maar voor velen zal het toch een verrassing zijn dat onze bevindingen laten zien dat ook een deel van de voormalige D66-kiezers naar de LPF zijn gegaan: 9% van de D66-stemmers uit de jaren negentig koos in 2002 LPF. We moeten hier opmerken dat het met name gaat om respondenten die D66 kozen in 1995, toen de partij zich op het hoogtepunt van haar succes bevond. Uit het PvdA- en het CDA-electoraat stapte respectievelijk 7,2% en 6,2% over naar de LPF. De laagste percentages vinden we voor GroenLinks-kiezers (2,7%) en de kiezers van de kleine christelijke partijen, waarvan in onze gegevens niemand overstapte naar de LPF.

Onze volgende stap is het beschrijven van de politieke genealogie van de LPF in 2002 en de nieuwe partijen PVV en ToN in 2007/08. Laten de kiezers die eerder stemden op Fortuyn zich in 2007/08 representeren door Wilders en/of Verdonk? Onze bevindingen in tabel 2 laten zien dat het antwoord op basis van de 150 LPF-stemmers hierop bevestigend is. Vooral Verdonk trekt veel voormalige LPF-stemmers naar zich toe, alhoewel we moeten aangeven dat dit de situatie was toen ze hoog in de peilingen stond. Meer dan een derde (36%) van de LPF-kiezers uit 2002 geeft in 2007/08 aan ToN te stemmen. Maar ook Wilders trekt veel voormalige LPF-stemmers: 21% van de LPF-kiezers uit 2002 geeft aan nu PVV te stemmen. Verdonk en Wilders trekken dus bijna 60% van de voormalige LPF-stemmers naar zich toe, op grond waarvan we hypothese 1b aanvaarden. Waar gaan de andere LPF-stemmers naar toe? Een groot deel weet het nog niet of blijft thuis bij de verkiezingen (20,7%). Het is verder opvallend dat 12% naar de SP gaat. De meer gevestigde partijen weten nauwelijks voormalige LPF-stemmers te trekken: VVD, CDA en PvdA weten met elkaar slechts 10% van de voormalige LPF-kiezers voor zich te winnen. Het is vooral opvallend dat veel LPF-stemmers van de VVD kwamen, maar niet teruggaan naar deze partij. Geen enkele LPF-stemmer maakt de overstap naar D66 of GroenLinks.

Tabel 2 Wat stemmen LPF-kiezers uit 2002 in 2007/08?

	PVV	ToN	VVD	CDA	CU/ SGP	D66	PvdA	Groen- Links	SP / weet niet	niet stemmen / weet niet	totaal (n)
LPF	21,3	36,0	3,3	4,0	0,7	0	2,0	0	12,0	20,7	100 (150)

Noot: Respondenten met andere dan genoemde partijvoorkeur zijn weggelaten.

Bron: SOCON 2007/08

Sociale genealogie van de electoraten: de tweede vraag

In tabel 3 geven we de resultaten van logistische regressies weer, waarmee we de kans om PVV of ToN te stemmen hebben geschat op basis van sociale kenmerken en politiek-ideologische attitudes. Voor de LPF is dit in eerder onderzoek reeds gedaan (Van der Brug, 2003; Bélanger & Aarts, 2006; Lubbers & Güveli, 2007); daarom geven we hier slechts de bevindingen van ons onderzoek ter vergelijking met de electoraten van PVV en ToN. We kijken eerst naar de bevindingen van de modellen waarin alleen de sociale kenmerken zijn opgenomen (model 1 a, 2a respectievelijk 3a).

Voor beide partijen geldt dat ze lager opgeleiden sterker aanspreken dan hoger opgeleiden. Hoe hoger de opleiding, des te kleiner de kans om te stemmen op de partijen, hetgeen in overeenstemming is met hypothese 2a. Het opleidingseffect is sterker in het verklaren van het stemmen op de PVV dan op ToN. De effecten die de verschillen tussen sociale klassen weergeven, zijn in absolute termen groot, maar halen meestal maar net de significantie-niveaus. Wel zijn alle parameters positief, waaruit we kunnen afleiden dat sociaal-cultureel specialisten een kleinere kans hebben om op de partijen te

stemmen dan alle andere klassen. We constateren dat werklozen en zelfstandigen een grotere kans hebben om op de PVV te stemmen, hetgeen in overeenstemming is met hypothesen 2b en 2c; terwijl handarbeiders, in overeenstemming met hypothese 2d, een grotere kans hebben om op ToN te stemmen. Daarnaast constateren we dat ToN ook aantrekkelijk is voor technocraten en mensen die ‘iets anders’ doen.

De negatieve parameter van het effect van leeftijd wijst uit dat jongeren sterker geneigd zijn om PVV en ToN te stemmen, maar het effect is niet significant. Daarom verwerpen we hypothese 3a. De effecten van kerkbezoek zijn wel significant. Er is een sterk negatief effect van kerkbezoek: hoe vaker men de kerk bezoekt, des te kleiner is de kans dat men stemt op ver rechtse partijen, hetgeen overeenkomt met eerder onderzoek alsook met hypothese 3b.

Ook de sekseverschillen die in eerder onderzoek (Givens, 2004) werden gevonden kunnen we repliceren. Mannen stemmen (veel) vaker op de PVV dan vrouwen. De verschillen tussen mannen en vrouwen bestaan niet waar het ToN betreft. Ver rechtse partijen weten meestal minder vrouwelijke kiezers te trekken zowel in ons land als in de ons omringende landen (Lubbers, 2001). ToN wordt echter geleid door een vrouw en heeft om die reden wellicht een minder sterke oververtegenwoordiging van mannen in het electoraat.

Tabel 3 Determinanten van stemgedrag: sociale kenmerken en politiek-ideologische attituden

	LPF 2002 (attituden van voor 2002)(n = 1584/ 849)		PVV 2007/08 (n = 1227) 49 PVV-stemmers		TON 2007/08 (n = 1227) 121 ToN-stemmers	
	model 1a	model 1b	model 1a	model 1b	model 1a	model 1b
Opleidingsniveau	-0,38***	-0,20	-0,44**	0,01	-0,28**	-0,01
Beroep						
-sociaal-cult. (ref)						
-technocraten	0,54~	-0,13	0,86~	1,35~	0,77*	0,39
-routine hoofdarbeid	0,89*	0,70~	1,23~	2,18*	0,58~	0,36
-zelfstandigen	0,83*	0,34	1,57*	2,01*	0,64	0,14
-handarbeider	1,00**	0,54	0,91~	1,26~	0,79*	0,42
-werkloos	0,89	n.a.	1,74*	2,01*	0,59	-0,18
-anders	0,81*	0,03	0,49	0,81	1,24***	0,80*
Sekse: man	0,68**	0,68**	0,71*	0,73*	0,14	-0,02
Leeftijd	-0,25*	-0,28*	-0,15	0,05	-0,14	-0,17
Kerkbezoek	-0,36**	-0,42**	-0,62***	-0,41*	-0,49***	-0,57***
Etnische dreiging		0,45***		1,00***		0,50***
Positieve NL houding		0,22~		-0,51**		-0,02
Autoritarisme		0,20~		0,04		0,41***
Politieke cynisme		0,24*		0,66***		-0,02
Verzet tolerantienorm		-		0,63**		-0,02
Links-rechts plaatsing		0,28*		0,33*		0,62***
Nagelkerke R ²	0,09	0,17	0,09	0,42	0,07	0,23

*** p < 0,001; ** p < 0,01; * p < 0,05; ~ p < 0,10. Bron: SOCON-Panels

De invloed van politiek-ideologische attitudes

In de daarna geschatte modellen van tabel 3 (model 1b, 2b respectievelijk 3b) voegen we de attitudes toe. Daaruit blijkt dat de invloed van ervaren etnische dreiging in de electoraten doorslaggevend is. Hoe meer etnische dreiging kiezers ervaren, des te groter is de kans dat men stemt op PVV of ToN, hetgeen in overeenstemming is met hypothese 2e. Zoals verwacht is de invloed van etnische dreiging sterker op het stemmen op de PVV dan op het stemmen op ToN en de LPF.

Het effect van de positieve houding tegenover Nederland is daarentegen negatief als het gaat om de kans om te stemmen op de PVV en niet-significant als het gaat om ToN. Ook wat betreft het stemmen op de LPF blijkt er geen significante invloed te zijn van de positieve houding tegenover Nederland. Deze opmerkelijke bevinding behoeft wat meer aandacht. We hebben bekeken in hoeverre er bivaariaat wel een relatie bestaat. Dan zien we dat deze relatie afwezig is betreffende het stemmen op de PVV, maar positief, hoewel zwak voor het stemmen op ToN en LPF. Ook wanneer we de positieve houding items uiteenleggen in metingen van patriottisme en chauvinisme komen we tot eenzelfde resultaat. Een verklaring zou kunnen zijn dat PVV-stemmers minder trots op Nederland zijn, juist omdat ze vinden dat Nederland een minder prettig land is geworden om te wonen door de demografische veranderingen. Als dat het geval is, zouden we verwachten dat PVV-stemmers nu minder positief zijn in hun houding tegenover Nederland dan in de jaren negentig. Gegeven de bevindingen verwerpen we desalniettemin hypothese 3c. Voorts blijkt dat autoritarisme geen significant effect heeft op de kans om PVV te stemmen maar wel op de kans om op ToN te stemmen, terwijl we ook hier hadden verwacht dat de invloed sterker zou zijn op het stemmen op de PVV. Het stemmen op de PVV wordt – overeenkomstig de resultaten voor verrechtse partijen in Europa – verder met name beïnvloed door politiek cynisme: hoe ontevredener men is over de politiek, des te groter de kans op een stem voor Wilders, hetgeen in overeenstemming is met hypothese 5a. Maar dit effect gaat niet op voor stemmen op ToN. Ten slotte constateren we dat het effect van het verzet tegen de multiculturele norm de kans vergroot om op de PVV te stemmen, in overeenstemming met hypothese 6a. Mensen die zich verzetten tegen de norm dat je je niet negatief mag uitlaten over buitenlanders, stemmen beduidend vaker op de PVV, ongeacht hun niveau van ervaren etnische dreiging. Dit effect vinden we niet voor het stemmen op ToN.

Verklaringen van de verschillen tussen sociale categorieën

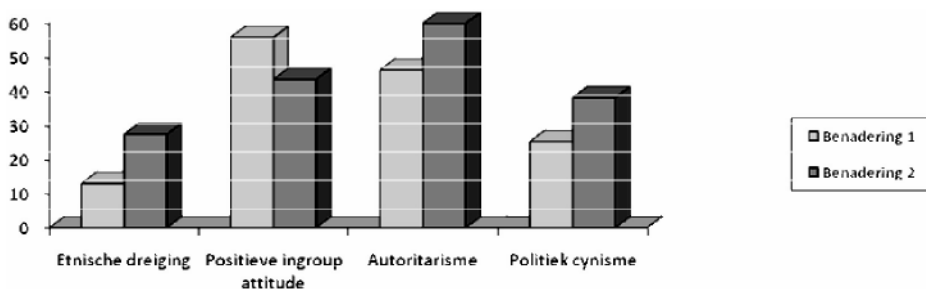
Wanneer we de modellen 1a, 2a respectievelijk 3a met de modellen 1b, 2b respectievelijk 3b vergelijken in tabel 3, dan valt op dat de invloed van opleiding in de b-modellen niet meer significant is. Met behulp van de attitudes, afgeleid uit de theorieën, hebben we de bestaande opleidingsverschillen verklaard. Voorts blijkt nog dat de invloed van kerkbezoek op het stemmen op de PVV deels wordt verklaard. In appendix 3 hebben we de tabel toegevoegd waaruit blijkt in hoeverre de sociale kenmerken de attitudes beïnvloeden en

daarmee in hoeverre de attituden een interpretatie bieden voor de verschillen tussen sociale categorieën. Opleiding heeft een sterke invloed op alle attituden. Omdat etnische dreiging en politieke ontevredenheid het PVV-stemmen beïnvloeden, bieden deze attituden tevens een verklaring voor verschillen tussen opleidingscategorieën in het PVV-stemmen. Opvallend is echter dat opleiding nauwelijks het verzet tegen de tolerantienorm beïnvloedt. Hoger en lager opgeleiden verschillen dus nauwelijks in de norm dat men zich al dan niet negatief mag uitlaten over buitenlanders. Deze norm verklaart echter wel verschillen tussen kerkgangers. Frequente kerkgangers vinden – net als ouderen en vrouwen – vaker dat men zich niet negatief dient uit te laten over buitenlanders. Dit biedt een verklaring waarom frequente kerkbezoekers minder vaak op de PVV stemmen.

Het effect van opleiding op het stemmen op ToN wordt verklaard door etnische dreiging en autoritarisme. Beide attituden hebben een sterke invloed op de voorkeur voor Verdonk en opleidingsniveau blijkt beide attituden in sterke mate te beïnvloeden. Ook de links-rechts plaatsing verklaart een deel van het opleidingseffect op ToN-stemgedrag. Hoe hoger de opleiding, hoe sterker men zich links plaatst, en des te kleiner de kans op een stem voor ToN.

Veranderingen in attituden per electoraat

Als laatste richten we ons op een vergelijking tussen de huidige electoraten in hun veranderde attituden. We vergelijken de huidige attituden met de attituden in de eerste benadering van ons onderzoek en geven aldus antwoord op de vraag of het ver rechtse potentieel in Nederland is veranderd respectievelijk is vergroot. Tevens bekijken we of PVV- en ToN-stemmers sterker veranderd zijn dan de rest van het electoraat. Uit de eerste rij in tabel 4 blijkt dat gemiddeld genomen de respondenten zijn veranderd op de onderscheiden houdingen. De panelrespondenten in ons onderzoek ervaren anno 2007/08 meer etnische dreiging (+ 0,42), zijn minder nationalistisch (-0,23), zijn autoritairder (+ 0,36) en zijn ook cynischer tegenover de politiek (+ 0,32). De respondenten zien zichzelf ook als wat rechtser dan voorheen, alhoewel deze verandering kleiner is (+ 0,10). Is de vijver waar ver rechts in kan vissen ook groter geworden? Dat leiden we af uit de veranderingen van de percentages respondenten die de houdingen onderschrijven. Zowel etnische dreiging, autoritarisme als politiek cynisme wordt door meer respondenten ondersteund, terwijl de positieve houding tegenover Nederland minder instemming kent. Drie van de vier kernattituden uit de ver rechtse ideologie zijn wijder verspreid, op basis waarvan we concluderen dat het ver rechtse potentieel groter is geworden.

Figuur 1. Percentage respondentent die blijk geeft van instemming met de houdingen tijdens de eerste benadering en tijdens de tweede benadering. Berekend door het percentage van de respondentent te nemen dat een score hoger dan 3,5 had op de betreffende 5-puntsschalen.

Uit de vergelijking van de veranderingen binnen de verschillende electoraten zien we dat PVV-stemmers de sterkste verandering in ervaren etnische dreiging hebben gerapporteerd (+ 0,85). Ook de huidige ToN- en VVD-stemmers zijn in sterkere mate meer dreiging gaan ervaren dan de gemiddelde verandering die we hebben gevonden. Het is echter opvallend dat ToN- en VVD-stemmers niet van elkaar afwijken (+ 0,67 versus + 0,65). ToN-stemmers wijken op twee veranderingen af van VVD- (en van de overige) stemmers: ToN-stemmers plaatsen zich in 2008 beduidend verder rechts dan voorheen (+ 0,85), en zijn ook autoritairder (+ 0,71) geworden.

Tabel 4. Verandering in gemiddelden op de attituden en percentages instemming per electoraat van 2007/08 – benadering 2 versus benadering 1.

	etnische dreiging	positieve ingroup houding	autoritarisme	politiek cynisme	links rechts plaatsing	N
alle respondenten	+0,42***	-0,23***	+0,36***	+0,32***	+0,10*	1295
PVV	+0,85***	-0,30*	+0,50*	+0,47	+0,31	(50)
ToN	+0,67***	-0,19	+0,71***	+0,50***	+0,85***	(124)
VVD	+0,65***	-0,28***	+0,49***	+0,42*	+0,41*	(108)
CDA	+0,37***	-0,25***	+0,23*	+0,16	-0,08	(221)
D66	+0,11	-0,07	+0,21	+0,38	+0,08	(49)
PvdA	+0,36***	-0,21***	+0,27**	+0,18	+0,07	(201)
GroenLinks	+0,17*	-0,05	+0,40**	+0,37	-0,21	(86)
SP	+0,39***	-0,14	+0,25*	+0,23	-0,05	(129)

*** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$; ~ $p < 0,10$.

Bron: SOCON-panels

Conclusies en discussie

In deze bijdrage hebben we naar de dynamiek van het ver rechtse electoraat voor en na de eeuwwisseling gekeken. We verwachtten dat er een bepaalde mate van politiek-ideologische overlap is tussen bepaalde politieke partijen die deel uitmaken van dezelfde partijfamilie (Maolain, 1987). Die overlap zou, abstract geformuleerd, bestaan uit etnocentrische uitgangspunten: een sterke nadruk op de eigen nationale identiteit voor de autochtone groep en het afwijzen van de multiculturele samenleving. Dergelijke uitgangspunten werden en worden vertaald in allerlei uiteenlopende hedendaagse politieke standpunten en eigentijdse 'slogans', maar zijn als zodanig eigenlijk steeds herkenbaar. We veronderstelden, in overeenstemming met klassieke 'rational choice' proposities (Downs, 1957; Lipset, 1960/1981), dat potentiële kiezers, die dergelijke uitgangspunten onderschrijven en belangrijk achten, steeds een voorkeur zullen uitspreken voor juist die politieke partij die zulke standpunten uitdraagt.

Vanuit deze theoretische perspectieven richtten we ons op de eerste vraag, die naar de politieke genealogie van het ver rechtse electoraat. We vonden dat kiezers die in de jaren negentig een voorkeur uitspraken voor de toenmalige ver rechtse partijen, een grote kans hadden om na de eeuwwisseling hun voorkeur voor de LPF uit te spreken; alsook dat kiezers die in 2002 een voorkeur uitspraken voor de LPF, enkele jaren nadien een grote kans hadden om een voorkeur uit te spreken voor hetzij de PVV hetzij ToN. Deze bevindingen vormen het antwoord op onze eerste vraag.

Ter beantwoording van onze tweede vraag, die naar de sociale genealogie van het huidige ver rechtse electoraat, gingen we eveneens uit van klassieke en eigentijdse theoretische inzichten die waren, respectievelijk zijn ontwikkeld om de electorale aantrekkingskracht van de ver rechtse partijen te verklaren. We vonden inderdaad opmerkelijke overeenkomsten tussen de kenmerken van het voorheen extreemrechtse electoraat (vgl. Scheepers et al., 1993; Eisinga et al., 1998) en het huidige ver rechtse. Het zijn vooral lager opgeleiden die een voorkeur uitspreken voor ver rechts (zowel voor de PVV als voor ToN), werklozen en zelfstandigen (voor de PVV), en handarbeiders (voor ToN). Opvallend is dat vooral de sociaal-cultureel specialisten minder dan alle andere sociale klassen stemmen op LPF, ToN of PVV. Ook bleek (weer) dat mensen die (vrijwel) nooit ter kerke gaan een voorkeur uitspreken voor beide ver rechtse partijen. In tegenstelling tot eerdere bevindingen konden we nu niet vaststellen dat het vooral jongeren zijn die een voorkeur voor deze ver rechtse partijen uitspreken. Mannen zijn oververtegenwoordigd onder het PVV-electoraat, maar niet onder het electoraat van ToN. Met betrekking tot politiek-ideologische attitudes bleek opnieuw dat de mate waarin kiezers zich bedreigd voelen door etnische minderheden van doorslaggevende betekenis voor hun politieke voorkeur, zowel voor de PVV als voor ToN. De invloed van etnische dreiging is beduidend sterker op het stemmen op de PVV dan op ToN of eerder op de LPF. De behoefte aan een sterke leider blijkt van belang voor de politieke voorkeur voor ToN (maar niet voor de PVV), terwijl politieke ontevredenheid een rol speelt bij de voorkeur voor de PVV (maar niet voor ToN). Nieuw en dus opmerkelijk is de bevinding dat het verzet tegen de

multiculturele norm meespeelt bij de voorkeur voor de PVV (maar niet voor ToN). Vermeldenswaard is dat we geen empirische evidentie hebben dat de nadruk op de eigen nationale identiteit een rol speelt bij de keuze voor een van beide ver rechtse electoraten. We vermoeden dat juist ver rechtse stemmers minder positief zijn geworden over Nederland. Onze meting van een positieve in-group houding liet echter zien dat niet alleen PVV-stemmers nu beduidend minder trots zijn dan ze ooit waren, maar dat dit vrijwel voor het hele electoraat geldt. Een belangrijke omissie in ons onderzoek lijkt het ontbreken van de houding tegenover 'moslims', aangezien dit onderwerp hoog op de agenda staat van vooral de PVV. Praktisch gezien ontbraken ons de gegevens uit de vroegere benaderingen omtrent dit onderwerp. Echter, een additionele analyse op de laatste benadering van respondenten in 2007/08 laat zien dat een negatieve houding tegenover moslims sterk samenhangt met etnische dreiging ($r = 0,70$), en dat deze houding geen additionele verklaring biedt voor de voorkeur voor PVV en ToN. Ver rechtse partijen hebben de afgelopen decennia aandacht gevraagd voor de bescherming van de nationale identiteit, onder andere door telkens weer andere groepen te problematiseren. Voor Nederland geldt dat het eerst met name migranten uit de voormalige koloniën en gastarbeiders betrof, later asielzoekers, daarna met name tweedegeneratie migranten, en de laatste jaren vooral moslims. De metingen van ervaren etnische dreiging lijken al deze aspecten te vangen, waardoor er een sterke invloed van uitgaat op de voorkeur van ver rechtse partijen.

Met betrekking tot onze derde vraag hebben we laten zien dat onder alle kiezers de ver rechtse ideologie wijder verspreid is: de kiezers ervaren meer etnische dreiging, hebben een autoritairdere attitude en zijn politiek cynischer. Het potentieel voor een ver rechtse partij is dus groter geworden. Ook blijken met name de kiezers voor PVV en ToN sterker veranderd in hun attitudes. PVV-stemmers zijn het sterkst veranderd in het meer gaan ervaren van etnische dreiging, terwijl ToN-stemmers het sterkst zijn veranderd in hun autoritaire attitude. Alhoewel herhaaldelijk is gebleken in crossnationale vergelijkingen dat ver rechtse attitudes weinig verschillen tussen landen en dus crossnationale verschillen in successen van ver rechtse partijen niet kunnen verklaren, blijkt uit onze studie dat er na de eeuwwisseling een sterke verandering heeft plaatsgevonden in het onderschrijven van de attitudes die een grote rol spelen bij het verklaren van de voorkeur voor ver rechtse partijen.

Noten

* Marcel Lubbers is als universitair hoofddocent verbonden aan het European Research Center on Migration and Ethnic Relations (ERCOMER) en het ICS, Algemene Sociale Wetenschappen, Universiteit van Utrecht. Correspondentie: M.Lubbers@uu.nl.

Peer Scheepers is hoogleraar Methoden en Technieken van sociaal-wetenschappelijk Onderzoek binnen de Faculteit der Sociale Wetenschappen aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Correspondentie: P.Scheepers@maw.ru.nl

Eva Jaspers is als universitair docent verbonden aan de afdeling sociologie van de Radboud Universiteit Nijmegen. Correspondentie: E.Jaspers@maw.ru.nl

1. Donselaar en Rodrigues verwijzen met politieke genealogie naar de overlap tussen partijen in politieke leiders en kaderleden. Hier passen we de term toe op het electoraat.
2. De monitor vat de ideologie van extreem rechts op de volgende hoofdlijnen samen: Een positieve oriëntatie op het eigene; afkeer van 'het vreemde', van de gevestigde politieke orde en een hang naar het autoritaire.
3. Voor de LPF verwijzen we naar de bijdrage van Van der Brug, Fennema, Van Heerden en De Lange in dit themanummer. Verdonk benoemde de zorgen om de Nederlandse cultuur als eerste onderwerp bij de oprichting van haar politieke beweging ToN. Ze stelt daarin dat de Nederlandse cultuur gevaar loopt. We citeren: "Om te beginnen is er een sterke "weg-met-ons" stroming die ons al jaren wil doen geloven dat onze cultuur niet bestaat en die onze waarden en normen zelfs minderwaardig vindt ten opzichte van andere culturen. Er verschijnen steeds onderzoeken die ons van discriminatie beschuldigen. Nederlanders hebben het niet in zich om te discrimineren! Wij zijn al eeuwenlang een gastvrij volk. Maar dat wij Nederlanders in ons eigen land steeds maar moeten opschuiven en ons moeten aanpassen aan nieuwe culturen. Daarvan zeg ik: genoeg! Er zijn grenzen. Want, mensen, als onze Nederlandse cultuur verdwijnt, verdwijnen ook onze waarden en vrijheden" (Verdonk, 2008).
4. Uit deze theorie kunnen we afleiden dat (groepen) mensen niet per definitie intolerant zijn zoals in de eerdere persoonlijkheidstheorieën wel werd verondersteld (Adorno et al., 1952/1982) maar dat de competitieve situatie ervoor zorgt dat bepaalde groepen hun gepercipieerde in-group belangen gaan verdedigen. Auteurs in de traditie van deze economische theorie voorspellen nadrukkelijk dat wanneer hoger opgeleiden in een situatie zouden verkeren waarin zij evenveel dreiging zouden ervaren als de lager opgeleiden, zij eenzelfde kans zouden hebben op een ver rechtse partij te stemmen.
5. We merken op dat de theorie van de economische belangen verschilt van de verliezers van de moderniseringstheorie (Fennema & Van der Brug, 2007; Rydgren, 2006). Deze theorie stelt weliswaar ook dat lagere sociale strata met een grotere waarschijnlijkheid op ver rechts stemmen, maar niet zozeer omdat zij zich bedreigd voelen door etnische minderheden als wel doordat zij gefrustreerd zijn over hun minder gunstige positie in vergelijking met migranten. Deze benadering heeft dan ook verwantschap met de onrealistische conflicttheorie.
6. Theoretische en empirische evidentie voor deze centrale propositie, dat mensen de behoefte zouden hebben om zich sociaal te identificeren met een groep, stamt van de sociale identiteitstheorie (Tajfel, 1982). Uit deze inzichten zouden we allerlei additionele hypothesen kunnen afleiden met betrekking tot (geen) lidmaatschappen van intermediaire maatschappelijke instituties. Aangezien we daarop niet hebben geanticipeerd bij de dataverzameling waarvan we gebruik (gaan) maken, laten we deze vooralsnog buiten beschouwing.
7. Voor een vergelijking van de respondenten uit 1990 en 2007/08 geldt dat er nauwelijks opleidingsverschillen bestaan, alhoewel hbo-ers iets vaker meewerkten. Werkenden doen eveneens vaker opnieuw mee. We vinden geen sekseverschillen, geen leeftijdsverschillen, en geen verschillen naar kerkbezoek. Alleenstaanden doen minder vaak mee door de noodzakelijke selectie voor herbenadering van respondenten met een partner in 1990; en CDA'ers, D66'ers en CD'ers doen wat vaker mee. Er zijn weinig significante verschillen naar de houdingen waarin we geïnteresseerd zijn. Ervaren etnische dreiging en een positieve houding ten opzichte van Nederland hebben geen invloed op de response. Politiek cynisme daarentegen wel: politiek cynische respondenten uit 1990 doen minder vaak mee. Voor de respondenten van de enquête uit 2000 vinden we geen significante opleidingsverschillen, er is geen verschil tussen werkenden en niet-werkenden, er zijn geen sekseverschillen, en geen verschillen naar de relevante attitudes. Ouderen en kerkleden deden vaker mee, alleenstaanden minder vaak. Ten slotte vinden we dat PvdA'ers, CDA'ers en SGP-ers vaker opnieuw meewerkten; CU-, VVD- en D66-stemmers juist minder vaak. Voor de respondenten uit 2005 vinden we ook dat de hbo'ers het vaakst opnieuw meewerkten. Respondenten met alleen basisonderwijs deden minder vaak een tweede keer mee met het onderzoek. Er is geen verschil tussen werkenden en niet-werkenden; er zijn geen sekseverschillen, geen politieke voorkeur verschillen, en geen verschillen naar attitudes; alleen respondenten met een extreme positie op 'minderheden zijn een bedreiging voor de cultuur' deden vaker opnieuw mee. Ouderen en kerkleden uit 2005 deden vaker mee, alleenstaanden minder vaak overeenkomstig de bevindingen met betrekking tot de respondenten die in 2000 aan het SOCON deelnamen.

Referenties

- Adorno, Th., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D. & Nevitt Sanford, R. (1950/1982). *The authoritarian personality*. London: Norton and Company.
- Arendt, H. (1951/1966). *The origins of totalitarianism*. New York: Harcourt, Brace & World Inc.
- Arzheimer, K. & Carter, E. (2006). Political opportunity structures and right-wing extremist party success. *European Journal of Political Research* 45(3), 419-444.
- Bélangier, E. & Aarts, K. (2006). Explaining the rise of the LPF: Issues, discontent, and the 2002 Dutch Election. *Acta Politica* 41, 4-20.
- Bendix, R. (1952). Social stratification and political power. *American Political Science Review* 46(3), 357-375
- Blalock, H.M. (1967). *Toward a theory of minority group relations*. New York: John Wiley & Sons.
- Brug, W. van der, Fennema, M. & Tillie, J. (2000). Anti-immigrant parties in Europe: ideological or protest vote? *European Journal of Political Research* 37, 77-102.
- Brug, W. van der (2003). How the LPF fuelled discontent. Empirical tests of explanations of LPF support. *Acta Politica* 38, 89-106.
- Brug, W. van der & Fennema, M. (2007). What causes people to vote for a radical-right party? A review of recent work. *International Journal of Public Opinion Research* 19(4), 474-487.
- CBS (2008). *Jaarrapport Integratie*. Voorburg: CBS.
- Carter, E. (2005). *The extreme right in Western Europe: Success or failure?* Manchester: Manchester University Press.
- Coffé, H.G. (2005a). Do individual factors explain the different success of the two Belgian extreme right parties. *Acta Politica* 40(1), 74-93.
- Coffé, H.G. (2005b). *Extreemrechts in Vlaanderen en Wallonie*. Het verschil. Roeselare: Roularta Books.
- Coffé, H., Billiet, J. & Cambré, B. (2002). Etnocentrisme en stemgedrag: evolutie tussen 1991 en 1999. In: M. Swyngedouw & J. Billiet (red.), *De kiezer heeft zijn redenen: 13 juni 1999 en de politieke opvattingen van de Vlamingen*. Leuven: Acco.
- Donselaar, J. van & Rodrigues, P.R. (2003). *Monitor Racisme en extreemrechts geweld in 2002*. Leiden: Universiteit Leiden.
- Donselaar, J. van & Rodrigues, P.R. (2008). *Monitor Racisme en extremisme. Achtste rapportage*. Amsterdam: Anne Frank Stichting.
- Downs, A. (1957). *An economic theory of democracy*. New York: Harper and Row.
- Eisinga, R., Felling, A., Peters, J., Scheepers, P. & Schreuder, O. (1992). Religion in Dutch society 90, documentation of a national survey on religious and secular attitudes in 1990. Amsterdam: Steinmetz Archive.
- Eisinga, R., Felling, A., Peters, J. & Scheepers, P. (1999). Religion in Dutch society 95, documentation of a national survey on religious and secular attitudes in 1995. Amsterdam: Steinmetz Archive.
- Eising, R.N. & Scheepers, P. (2000). *Sociaal-culturele ontwikkelingen in Nederland 1979-2000*. RU: Maatschappijwetenschappen.
- Eisinga, R., Coenders, M., Felling, A., Grotenhuis, M. te, Oomens, S. & Scheepers, P. (2002). Religion in Dutch society 2000, documentation of a national survey on religious and secular attitudes in 2000. Amsterdam: Steinmetz Archive.
- Eisinga, R., Lammers, J., Lubbers, M. & Scheepers, P. (1998). Het electoraat van extreem-rechtse partijen: individuele en contextuele kenmerken, 1982-1996. In: J. van Holsteyn & C. Mudde (red.), *Extreem-rechts in Nederland* (pp. 93-112). Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Erikson, R., Goldthorpe, J.H. & Portocarrero, R. (1985). Intergenerational class mobility and the convergence thesis, England, France and Sweden. *British Journal of Sociology*, 34, 303-343.
- Fennema, M. (1997). Some conceptual issues and problems in comparisons on anti-immigrant parties in Western Europe. *Party Politics* 3(4), 473-492.
- Fennema, M. & Van de Brug, W. (2006). Nederlandse anti-immigratiepartijen in Europees perspectief. In: F. Van Tubergen & I. Maas (red.) *Allochtonen in Nederland in internationaal perspectief*. Amsterdam: Amsterdam University Press. Pp. 63-87.
- Gijsberts, M., Hagendoorn, L. & Scheepers, P. (2004). Nationalism and exclusionism of Migrants. Crossnational comparisons. Aldershot: Ashgate.
- Gijssels, H. (1992). *Het Vlaams Blok*. Leuven: Kritak.

- Givens, T.E. (2004). The radical right gender gap, *Comparative Political Studies* 37(1), 30-54.
- Groenedijk, L. & La Porte, N. (2000). De fluwelen bokshandschoen. Het charmeoffensief van het Vlaams Blok. Documentaire.
- Güveli, A. (2006). New social classes with the service class in the Netherlands and Britain. Adjusting the EGP class schema for the technocrats and the social and cultural specialists. ICS-dissertation, Nijmegen.
- Holsteyn, J. van & Irwin, G.A. (2003). Never a dull moment: Pim Fortuyn and the Dutch Parliamentary election of 2002. *West European Politics* 26(2), 4 1-66.
- Ivrsflaten, E. (2005). The vulnerable populist right parties: no economic realignment fuelling their success. *European Journal of Political Research* 44, 465-492.
- Kitschelt, H. (1995). The radical right in Western Europe. A comparative analysis. Ann Arbor: The Michigan University Press.
- Kitschelt, H. (2007). Growth and persistence of the radical right in post-industrial democracies. Advances and challenges in comparative research. *West European Politics* 30(5), 1176-1206.
- Kornhauser, W. (1960). The politics of mass society. London: The Free Press.
- Lipset, M. (1960/1981). Political man. The social bases of politics. Baltimore: University Press.
- Lubbers, M. (2001). Exclusionistic electorates. Extreme right-wing voting in Western Europe. Nijmegen: ICS-dissertations.
- Lubbers, M., Gijsberts, M., & Scheepers, P. (2002). Extreme right-wing voting in western Europe. *European Journal of Political Research* 41(3), 345-378.
- Lubbers, M. & Güveli, A. (2006). Voting LPF: stratification and the varying importance of attitudes. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties* 17(1), 21-48.
- Maolain, C.O. (1987). The radical right: a world directory. Harlow: Longman House.
- Mudde, C. (1999). The single issue party thesis: extreme right parties and the immigration issue. *West European Politics* 22(3), 182-197.
- Mudde, C. (2007). Populist radical right parties in Europe. Cambridge: Cambridge University Press.
- Norris, P. (2005). Radical right. Voters and parties in the electoral market. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rydgren, J. (2007). The sociology of the radical right. *Annual Review of Sociology* 33, 241-262.
- Scheepers, P., Billiet, J. & De Witte, H. (1995). Het electoraat van het Vlaams Blok, de verschillende kiezerskorporpen en hun opvattingen. *Sociologische Gids* 3, 232-252.
- Scheepers, P., Eisinga, R. & Lammers, J. (1993). Het electoraat van de Centrum Partij/Centrum Democraten in de periode 1982-1992. *Mens en Maatschappij* 68(4), 362-385.
- Stenner, K. (2005). The authoritarian dynamic. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stöss, R. (1990). Die Republikaner. Woher sie kommen. Was sie wollen. Wer sie wa' hlt. Was zu tun ist. Keulen: Bund-Verlag.
- Opmerking 23: Tajfel, H. (1982). Social psychology of intergroup relations. *Annual Review Psychology* 33, 1-39.
- Wansink, H. (2004). De erfenis van Fortuyn. De Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers. Meulenhoff.

Appendix 1 Beschrijving van de data

We maken gebruik van combinaties van vier paneldatasets; 1990-2007/08; 1995-2006; 2000-2007/08 en 2005-2007/08. Voor het beantwoorden van onze eerste onderzoeksvraag over veranderingen in partijvoorkeur vergelijken we wat respondenten in 1990, 1995 of 2000 stemden en wat in 2002. Drie van de vier panels worden in deze analyse gebruikt. De respondenten die in 2005 voor het eerst deelnamen zijn weggelaten, omdat we niet weten op welke partij zij stemden voordat de LPF haar grote verkiezingszege boekte. Vervolgens laten we zien naar welke partijen de respondenten zijn gegaan die hebben aange-

geven dat ze in 2002 op de LPF hebben gestemd; daarvoor kunnen we de vier beschikbare datasets gebruiken.

Voor de verklaring van het stemmen op de PVV en ToN gebruiken we alleen de in 2007/08 verzamelde gegevens, wat betekent dat de oorspronkelijke respondenten van SOCON 1995 als enigen niet zijn meegenomen in deze analyse. Ten slotte, om te bestuderen in hoeverre respondenten zijn veranderd in hun houdingen, vergelijken we wat respondenten hebben gerapporteerd in 1990, 2000 en 2005 en hetgeen zij rapporteerden in 2007/08. Opnieuw zijn de oorspronkelijke respondenten uit 1995 (die in 2006 opnieuw deelnamen) uit de analyse gelaten. De overige drie panels doen wel mee. De gegevens uit 1990, 2000 en 2005 noemen we in deze analyse de eerste benadering, de gegevens uit 2007/08 noemen we de tweede benadering. Het stemgedrag van de respondenten is weergegeven in tabel A1.

Tabel A1. Politieke voorkeur, prospectief gerapporteerd in 1990, 1995 en 2000; retrospectief gerapporteerd over 2002; en prospectief gerapporteerd in 2007/08.

partij	stemgedrag voor 2002 (gemiddelde 1990, 1995 en 2000)	herinnerd stemgedrag 2002	stemgedrag 2007/08
CD	0,7	–	–
PVV	–	–	4,7
LPF	–	12,0	–
ToN	–	–	11,7
VVD	19,7	1,9	10,2
CU + SGP	3,9	2,6	4,5
CDA	23,1	23,1	22,1
D66	17,7	7,6	4,6
PvdA	23,6	24,5	18,8
GroenLinks	7,9	6,8	8,1
SP	2,8	6,8	12,1
anders	0,7	0,40,3	1,2
niet stemmen of weet niet	100(n = 1413) 12,8%	100(n = 1177) 10,0%	100(n = 1076) 17,2%
totaal	N = 1620	N = 2106	N = 1299

Bron: SOCON-panels

Appendix 2 Correlaties tussen attitudes

	etnische dreiging	positieve in-group houding	patriotisme	chauvinisme	autoritarisme	politiek cynisme	verzet tegen tolerantienorm	links-rechts plaatsing
etnische dreiging	1							
positieve in-group houding	0,33***	1						
Patriottisme ¹	0,31***	0,88***	1					
chauvinisme ¹	0,32***	0,85***	0,50***	1				
autoritarisme	0,42***	0,32***	0,31***	0,25***	1			
politiek cynisme	0,45***	0,17**	0,14**	0,16**	0,51***	1		
verzet tegen tole-rantienorm	0,32***	0,04	0,02	0,05	0,03	0,09**	1	
links-rechts	0,34***	0,25***	0,25***	0,18**	0,23**	0,16**	0,15**	1

*** p < 0,001; ** p < 0,01; * p < 0,05; ~ p < 0,10.

Bron: SOCON 2007/08

¹ Patriottisme en chauvinisme zijn hier separaat gepresenteerd, omdat we de onverwachte relatie tussen het stemmen op ver rechts en de positieve in-group houding verder wilden bestuderen. Patriottisme is gemeten met de items 'Ik ben er trots op een Nederlander te zijn', 'Iedere Nederlander dient de nodige eerbied in acht te nemen tegenover onze nationale symbolen, zoals de vlag en het volkslied' en 'Nederlanders zouden trotser moeten zijn op hun nationale identiteit'. Chauvinisme is gemeten met de items: 'Het zou een betere wereld zijn wanneer mensen uit andere landen meer zoals de Nederlanders waren'; 'Je moet je land steunen, ook als je vindt dat het land ongelijk heeft' en 'In het algemeen gesproken is Nederland een beter land dan de meeste andere landen'.

Appendix 3 Determinanten van de sociaal-politieke attitudes: regressieanalyse parameters

	etnische dreiging	positieve in-group houding	autoritarisme	politiek cynisme	verzet tegen tolerantienorm	links-rechts plaatsing
opleidingsniveau	-0,26***	-0,20***	-0,30***	-0,31***	-0,07~	-0,11**
beroep						
-sociaal-cult. (ref)						
-technocraten	0,20**	0,22**	0,24**	0,06	-0,00	0,37***
-routine hoofdarbeid	0,18*	0,11	0,33**	0,17~	-0,02	0,21*
-zelfstandigen	0,32*	0,24*	0,49***	0,21	-0,21	0,26*
-handarbeider	0,39***	0,23*	0,38**	0,24*	-0,04	0,13
-werkloos	0,81***	0,37*	0,57**	0,50*	-0,11	0,39~
-anders	0,34***	0,30*	0,47***	0,41***	0,05	0,42***
sekse: man	0,11*	0,05	0,08	0,08	0,21**	0,17**
leeftijd	-0,01	0,12***	0,09**	-0,05	-0,20***	-0,06*
kerkbezoek	-0,03	0,06**	0,01	-0,14***	-0,10***	0,19***
adjusted r ²	0,11	0,10	0,18	0,15	0,05	0,07

*** p < 0,001; ** p < 0,01; * p < 0,05; ~ p < 0,10.

Bron: SOCON 2007/08